

Gángó Gábor

Kemény Zsigmond és „az eszmék történészete”

Kemény Zsigmond 1850-ben megjelent, „hírhedt”¹ vitairata, a *Forradalom után* a kortársak és az utókor heves kritikáját és ellenérzését váltotta ki éleslátása, a reformkori magyar ellenzéki politika hibáinak ostorozása, és mindenekelőtt a Kossuth Lajossal szembeni kíméletlen álláspontja miatt.² A politikai helyzetelemzések Kemény Zsigmond-i tézisei mindmáig jobban magukra vonták a mű értelmezőinek figyelmét, mint a megállapításai alapjául szolgáló, határozottan kirajzolódó (ezzel együtt konzisztens politikai vagy történelemelméletté ki nem bontakozó) írói program és módszer, amelyet az aktuálpolitikai tétek és a tárgyalt eseményektől korántsem történelmi messzeségbe való eltávolodás ellenére is leginkább történetíróinak nevezhetünk. A jelen tanulmány célja, hogy feltárja a *Forradalom után* mint történetírói munka egynemely jellemző jegyét, továbbá néhány összehasonlító szempont erejéig elhelyezze a röpiratot nemcsak Kemény 1849 utáni politikai esszéinek, hanem a legjelentősebb párhuzamos vagy rivális értelmezési kísérletnek, Eötvös József visszatekintő és elméleti írásainak az összefüggésében is.

A művet mindenekelőtt azért tehetjük a történetírói teljesítmény mérlegére, mert Kemény, feladatkielölése során, elsősorban történelmi dilemmákkal néz szembe. Historikusként elutasítja a történelem tényeinek az *ex post* narratívák, teleologikus konstrukciók érdekében való kihasználását. Ahogy írja, „[e]ddig is hibáztattam az elméletek hőseit, kik ha históriát írtak, vagy ha az ítések meggyújtott fáklyáival a múltak katakombáit vizsgálták, a lefolyt idők emberein mindig azon jellemvonásokat fedezték fel, amelyekre szükségök volt, hogy rögtönzött állításaik érvényességére a történészet bélyegjegyét nyomhassák. Az ily csinált múlt, melynek ellentmondott minden oklevél, minden nyomozat, máris többet ártott a polgáriasodásnak, mint a herosztratoszi düh, mint az első francia forradalom egyik úttörőjének és áldozatának azon kívánsága, hogy a levéltárak és az okiratgyűjtemények elégettessenek, mert a múlttól végkép szakítani kell, ha a jelenkort salakjaitól megtisztítani akarjuk.”³ Azaz Kemény szerint a történelem filozófiai kalodába kényszerítése éppolyan romboló hatással van a történelmi hagyományra nézve, mint a múlt forrásnyomainak eltörlése, pontosabban szólva a történetfilozófiai elméletek maguk is, bizonyos értelemben, a múlt eltörléséhez vezetnek. Kemény ama közlése, hogy „[e]ddig is” kárhoztatta e törekvéseket, csak úgy értelmezhető, hogy azután még inkább kárhoztatja azokat, miután a magyar forradalom és szabadságharc újabb bizonyítékát nyújtotta a hegeli—

¹ BARTA János, *Kemény Zsigmond Gyulai Pálja* = Uő., *Ma, tegnap, tegnapelőtt*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1990, 59–123. 68. A jelen tanulmány *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K 104643 számú OTKA kutatási program keretében készült.

² A *Forradalom után* korabeli recepciója csak aktuálpolitikai kérdéseket érint, elméleti dilemmákat nem. Lásd mindenekelőtt: [SZABAD Imre,] *Documentált felelet Kemény Zsigmondnak Forradalom után című munkájára*, Emich Gusztáv, Pest, 1850. A fogadtatástörténethez lásd még: VERESS Dániel, *Szerettem a sötétet és szélzúgást*, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1978, 104–112. A röpirat leértékelődésének történetéről az irodalomtudományi szakirodalomban lásd SÖTÉR István, *Kemény Zsigmond történetiszemlélete*, Akadémiai Nyomda, Budapest, 1961 (klny.), illetve SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*, Akadémiai, Budapest, 1963, 445–507. Kemény publicisztikájának a magyar nacionalizmus diskurzusában való elhelyezéséhez vö. FILEP Tamás Gusztáv, *A kultúra tehénhimlője. Kemény Zsigmond a nemzetiségi kérdéstről 1837 és 1860 között*, *Pro Minoritate* 14, 2005 Tél, 117–152., a röpiratra nézve különösen 140–143.

³ KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után* = Uő., *Változatok a történelemre*, szerk., utószó, jegyz. TÓTH Gyula, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 181–373. 237.

guizot-i konstrukció kártékonyságának. A historizmus és utópizmus, Kemény meggyőződése szerint a *Forradalom után*-ban, egyazon nyelvet beszél. Ez talán a legfontosabb megnyilvánulása Kemény ellenszenvének az elméletalkotással és a sematikus megértési kísérletekhez vezető általánosítással szemben.⁴

Másfelől Kemény úgy látja, hogy a történelemnek az elméleti konstrukciók szolgálatában való instrumentalizálása együtt járt a történeti jog alapjáról való elrugaszkodással a 19. század eleji Európában. Amint emlékeztet rá, „[m]inden európai párt – kivéven Angliában – összeesküdött a fennálló ellen, melyet oltalmazni ígért. Minden párt megszűnt öntudatában történetészeti~~nek~~ lenni, de egyik sem emelkedhetett filozófiává.”⁵

Kemény ezért a magyar 1848/49 történeti távlatának megteremtése érdekében az antikvitáshoz és az itáliai reneszánsz történetíráshoz nyúl vissza. Mivel meggyőződése, hogy egyazon racionalizmus terméke a februári és márciusi forradalom és az azt kísérő (megelőző, alatta keletkezett vagy arra reflektáló) történeti és politikai irodalom, ezért arra a felismerésre kell, hogy jusson: az utóbbira támaszkodva az előbbi kritikája nem végezhető el.

A *Forradalom után* szerzőjének történetészti álláspontja ezért mindenekelőtt a francia forradalom jegyében álló történetírás elutasítását jelenti. E döntése annál inkább jogosnak tűnhet, mert értékelése szerint a magyar politikai elit jobbjára csak divatból és azonosulás nélkül vette magára a kortárs európai liberalizmus jelmezét. Kemény szerint „a pozsonyi követek – nem megbántásból van mondva – [...] a világtörtén~~észeti~~ eszmékkel ha nem is úgy játszottak, mint a gyermek szokott játszani, midőn az utcára lőtt bombát lábával forgatja, míg elpattan, [...] inkább tréfából társalogtak az újabb francia eszmékkel, mint rokonszenv miatt, és inkább mulatták magukat, mintsem fölvilágosultak általok [...]”⁶

A röpirat egyetemes történelemképét a modern kori utalásokkal szemben túlsúlyra jutó ókori és reneszánsz kori referenciák határozzák meg alapvonalaiiban.⁷ Kemény írói programja a (tacitusi iróniával megidézett) tacitusi elfogulatlanságra és a történelem „tiszteletére” való törekvés, amely a történeti hagyomány érdekei szerint való áruba bocsátásának tilalmát jelenti mindenekelőtt. A rész, amelyet érdemes hosszabban idézni, ugyancsak világosan mutatja, hogy Kemény feladatvállalása, formailag legalább, történetíróinak tekinthető:

„Igyekeztem a magyar önállóságra törekvést, úgy, miként az 1825. évtől kezdve a februári francia forradalom előnapjaiig kifejlődött, az öntagadásig terjedő részrehajlatlansággal festeni.

Észrevételeimből senki nem fog a pártemberre ráismerni.

Mert Klio temploma előtt, mint a mahomedán mosék csarnokánál, le kell vetni a sarut, hogy a föld szennyét és porát ne vigyük a szent helyekre.

Ki a történetész emlékeiből pártfegyvert akar kovácsolni⁸, ki a kegyeletet a múlt iránt pillanati érdekekért áldozza fel, és az igazságot, mint a barbár nép a Vesta-szüzet, előbb rabnővé teszi, hogy aztán mint törvényes sajátját joggal szeplősíthesse meg – az oly író számítsa cimboráinak dicséretére és azon megvesztegethetlen esküdtszéknek, mely az értelmesek közvéleményét fejezi ki, kárhoztatására.”⁸

⁴ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról* = Uő., *Az újraolvasás kényszere*, Kalligram, Pozsony, 2011, 167–183. 170.

⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után* = *Változatok a történelemre*, 375–559. 395.

⁶ KEMÉNY, *Forradalom I. m.* 241. sk.

⁷ Kemény klasszikus műveltségéhez vö. PAPP Ferencz, *Báró Kemény Zsigmond*, I–II. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1922–1923. I. 56–57. és NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*, Gondolat, Budapest, 1972. 12.

⁸ KEMÉNY, *I. m.* 272.

Ugyanakkor e történelmi szerepfelfogás nem a rekonstruáló és ítélkező történész pozíciója. Kemény elhárítja magától ezt a szerepet éppúgy, mint a vele járó irdatlan feladatot: „De hol van igazságos bírója a viharos napoknak március 13-tól kezdve szeptember 11-ig? S mikor leend hű történésze? Mekkora tere a munkásságnak! Megdöbbenünk a széles láthatár diadaljelei és sírhalmái miatt, catalaunumi mezője volt ez az eszméknek és őrjöngéseknek!”⁹ A történész szerepe más, mint az övé. Másnak kell majd az 1848/49-es forradalom szereplői és eseményei fölött kimondani a verdiktet, és a magyar történelem e jelentős korszakát elhelyezni a világtörténelemben s annak teológiai értelem-összefüggésében. Ezért írhatja: „[m]iként jutott Madarász László szennyos kezei közé az állami erők nevezetes része, és miképp lőn minden rend fölforgatva? – ezt kifejteni fogja a történész, valamint azt is, hogy kik és mily mértékben felelősek az Isten és a világvélemény előtt e nemzet ily meggyaláztatásáért.”¹⁰ Az eseménytörténet forrásfeldolgozása és rekonstrukciója (majd ezek után az ítélkezés) a „történész” munkája lesz, nem pedig a politikatudósé. Ő nem az előbbi, de nem is politikai elemző: „[f]ölleplezni a forradalom okait” – hárítja el magától e feladatot végérvényesen – „én nem tudnám, nem is kívánom.”¹¹

A reneszánsz korra utaló történelmi célzások egyik legjellemzőbbje Kossuthnak a Guicciardini által a „profeta o ingannatore”¹² kettős bélyegével jellemzett Savonarola alakjához való hasonlítása: „annyira vala sarlatán, mint Savonarola és Rienzi, s mint az állami és hitesmék vértanúinak nagy része”.¹³ Kemény eljárásának (ahogy e példa jól szemléltetheti) lényege, hogy nem a magyar eseményeket helyezi európai kontextusba, hanem az európai forradalmi hullámot, és benne a magyarországi 1848/49-et szembeesíti az egyetemes történelem analógiáival.

Az antik példák és az aktuálpolitika közötti átjáráshoz nyújt számára alkalmat a tény, hogy a magyar radikálisok a bácskai harcok idején az akkoriban római korinak hitt erődítmények térségében harcoltak a szerbek ellen: „[a] fiatal erőtlő pezsgő rész, midőn a tíz önkéntes zászlóalj megalakítására kitűzetett a lobogó, fegyvert ragadott, és a római sáncok ellen ment.”¹⁴ Ily módon a magyar forradalom, érdekes fordulattal, a barbárság oldalán állónak tűnik fel, annak az erőnek az oldalán, amely a káoszt hozza a világba. Ha Kemény regényírói világának és társadalomképének alapja a fenyegetettség-érzet, „a káosz betörése a kozmoszba; az értékek világának, a pozitív törekvéseknek állandó fenyegetettsége a romboló erők által”¹⁵, akkor e fenyegetettség-érzetet a rác sáncok ellen vonuló magyarok, és így, *pars pro toto*, az egész katonai eseménytörténet is táplálják.

Kemény elemzéseiből és az elemzések során felhasznált történelmi analógiákból a politikai machinációk által mozgatott történelem képe rajzolódik ki. Emez összkép megfelel Kemény kifejezett általános ítéletének, amely szerint „[m]inden országok történelme a titkos összeesküvések hosszú sorát mutatja föl.”¹⁶ Kemény elkötelezi magát a múltnak az oknyomozó történelmi leírások előtti historiográfiai stádium alapján való szemlélete mellett, amely szerint a történelmet egyéni és kollektív érdekek, személyes jellemek és ambíciók mozgatják, nem pedig objektív „erők” vagy elvont „eszmék”.

⁹ *Uo.*, 277.

¹⁰ *Uo.*, 310.

¹¹ *Uo.*, 311.

¹² Francesco GUICCIARDINI, *Storia d'Italia*, I–V. kötet, G. Laterza & figli, Bari, 1929. I. 296.

¹³ KEMÉNY, *I. m.*, 292.

¹⁴ *Uo.*, 307.

¹⁵ BARTA János, *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, Akadémiai, Budapest, 1985. 10.

¹⁶ KEMÉNY, *I. m.*, 194.

A kiszakadás a francia forradalom történetírásának büvköréből és a premodern referenciák uralkodóvá válása a történeti párhuzamokban konkrét cél szolgálatában is áll a *Forradalom után* lapjain. Kemény e kettős módszerbeli elköteleződése megoldást kínál ugyanis a szociális mozgalmakkal való szembenézés mikéntjére. Kemény (e helyütt részletekbe menően nem vizsgálható) tézise szerint ugyanis a forradalom idején nem volt osztályharc Magyarországon;¹⁷ állításához való ragaszkodás aztán ama delikát problémába vezette bele, hogy miképpen írjon a „szocializmusról” úgy, hogy ne írjon az osztályharcról. Az antik szocializmus és kommunizmus párhuzamai, mindenekelőtt a Gracchusok mozgalmára való utalás („Csongrád s Békés falujegyzői a *lex agraria* melletti izgatással vádoltattak némely körben”¹⁸) jelentette a megoldást.

Kemény számára ugyanis 1848 elsősorban szociális forradalom volt, nem pedig a nemzetiség vagy az alkotmányosság forradalma. Történeti vízválásztónak a februári párizsi forradalmat tartotta,¹⁹ nem pedig a márciusi bécsi revolúciót vagy az európai alkotmányos változásokat, mint például Eötvös József. Kemény a februári forradalom előtérbe állításával a szocialista racionalizmus politikai cselekvéssé válásában látja a fordulatot,²⁰ míg Eötvös a maga elemző reflexióinak a márciusi bécsi eseményektől való indításával az európai alkotmányosság kiszélesedésének üdvözlendő folyamatába állítja bele a magyar 1848-at.

Az agrárkérdéssel összefüggésben helyezi el Kemény a polemikus utalást Eötvös József *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írt 1850-es röpiratára, ezen belül is annak az eszmék önmozgásáról vagy önfejlődéséről alkotott teóriájára. „[M]ondhatjuk” – írja –, „hogy ámbár egy elfogadott eszme addig hatni és alakítani meg nem szűnik, míg az utolsó konzekvenciákat el nem éri, vagy egészen föl nem hagyatják, – mindemellet Csongrád és Békés népe igen mohón, igen kíméletlenül és talán igen önzőleg kereste az 1848-i törvények utolsó konzekvenciáit”.²¹ Hivatkozása jelzi, hogy Kemény, akárcsak Trefort Ágoston a maga forradalom utáni elemzéseiben és kibontakozási tervében 1850-ben, a volt centralista gondolkodói kör párbeszédébe kapcsolódik bele. Treforttal szemben ugyanakkor távolságtartását és kétségeit fejezi ki a fő ideológus, Eötvös József által javasolt megértési sémával szemben.

Kemény tehát mindamellet, hogy egy voluntarisztikus történetiszemlélet mellett kötelezte el magát, távolról sem volt érzéketlen a 19. századi magyar történelem eszméi iránt. Ellenkezőleg: számos olyan dilemmával szembenézett, amelyek az eszmetörténészeket egy évszázaddal később kezdték el komolyan foglalkoztatni. És nem mondhatjuk, hogy *avant la lettre* tette volna mindezt. A maga feladatát ugyanis az „eszmék történetésze”-ként határozza meg: „[m]unkám többnyire az eszmék történetészetével foglalkozott, s bár röviden, de hűn kívánta előadni a legfőbb kérdéseket, melyek huszonöt év alatt hazánk közvéleményét mozgatták.”²² Mindenekelőtt az avatja Keményt a mai értelemben vett eszmetörténészhez sok tekintetben közel álló elemzővé, hogy az egyéni szándékokat, érdekeket, emberi akaratot (és nem filozófiailag megragadható „erőket” vagy szellemi folyamatokat) fürkésző premodern

¹⁷ *Uo.*, 216. sk.

¹⁸ *Uo.*, 211. [\(Kiemelés az eredetiben.\)](#)

¹⁹ *Vö. Uo.*, 230.

²⁰ *Vö. Uo.*, 296.

²¹ *Uo.*, 213. *Vö. EÖTVÖS József, Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról*, ford. GÁNGÓ Gábor = GÁNGÓ Gábor, szerk., *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet Báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*, ELTE Eötvös Collegium, Budapest, 2013. 137–226. 206–207.

²² KEMÉNY, *I. m.*, 370.

vagy koraújkori, konjekturális avagy filozófiai²³ történetírás szempontjait egyesítette a politikai kulcsfogalmak iránti érzékenységgel. Kemény látja, hogy logikai út vezet a politika nyelvétől a politika gyakorlatáig. Ezért ismerte fel, hogy a régi magyar alkotmány felbomlása a nyelvújítással kezdődött meg,²⁴ és ezért fogta föl a magyar nemzeti mozgalom kibontakozását „szükségszerű láncolatként”.²⁵ Ez az eszmetörténeti vizsgálat a *Még egy szó a forradalom után*-ban majd egy konkrét probléma eldöntésének szolgálatába áll – hogy ti. megalapozott-e Széchenyi önvádoló döntése és ama szándéka, hogy a felforgatás egész ódiáját magára vegye.

A francia forradalmi hagyomány magyarországi áthasonításának problémakörében foglalkozik Kemény a politikai eszmék megnyilvánulásának kérdésével. Ahogy írja, „az eszméknek a nyilvánulási modor nem köntösök, melyet tetszés szerint vethetnek le, hanem lényöknek egy ideiglenes része, mitől akármikor megválni oly kevéssé lehet, mint a páncélos rovaroknak vagy selyemhernyóknak az átalakulás határozott perce előtt testök felső borítékát elhagyni”.²⁶ Kemény e tanulságot abból a tényből vonja le, hogy az 1825-ben megindult ellenzéki mozgalom sokáig megmaradt a sérelmi téren, és nem bújta bele a francia diskurzus öltözetébe; illetve nem is bújhatott abba, hanem a maga természetének átalakulási fokait kellett, hogy végigjárja. Ezzel aláhúzza azt a felismerését, hogy a magyar politika történéseinek a francia forradalom európai hagyományába való beágyazása nemcsak utólag inadekvát, de a fejlődés nem is lépett rá erre az útra, hanem csak divatból kacérkodott vele.

Az eszmetörténeti tudatosság megítélésem szerint a *Forradalom után* talán legjelentősebb elméleti eredménye még akkor is, ha e szál nem húzódik végig a művön. Kemény *Forradalom után*-ja a befogadó közönséghez való viszonyát tekintve leginkább beszéd, véget nem érő szónoklat a magyar politikai elithez mint hallgatóságához címezve. Ingadozását szónoki és értekező szerep között a „nem szólok”, „olvasóimnak”, „elmondani”²⁷ és hasonló kifejezések jelzik. Ezen túlmenően a *Forradalom után* műfaját tekintve sem egységes szöveg: a márciustól szeptemberig tartó időszakról számot adó, kulcsfontosságú rész elbeszélés, azaz (kissé elnagyoltan fogalmazva) a dolgok megértése azok összefüggő elmondásán keresztül. A debreceni időszakot tárgyaló szövegrész ezzel szemben emlékirat jellegű: a szemtanú elfogultságai és öngazolási kísérlete jellemzik a szöveget, amely nem a szerteágazó egyéni politikai törekvéseknek, hanem az eseménytörténet kronológiájának a rekonstrukciójává válik.

A *Forradalom után* „eszmetörténetésze” nem betetőzése, hanem csupán egy állomása Kemény Világos utáni politikai publicisztikájának. Emlékirata 1848-49-ből az értelmezés más útját próbálja ki. A Kemény-féle emlékiratnak nincs történeti távlata; amint a pártok „clubb”-okként való felfogása²⁸ vagy a „forradalmi szellem felfrissítésére” törekvő „terrorizmus”²⁹-ra vonatkozó szóhasználat világosan mutatják, emez írás a *Forradalom után*-nal szöges ellentétben a francia forradalom terminológiai terében értelmezi a magyar 1848/49-et. Ezért

²³ Vö. László KONTLER, *Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany, 1760–1795*, MTA Doktora cím elnyeréséért benyújtott értekezés, Kézirat, Budapest, 2012. Több helyütt; további irodalommal.

²⁴ Vö. KEMÉNY, *Még egy szó I. m.*, 396. sk.

²⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Kalligram, Pozsony, 2007. 264.

²⁶ KEMÉNY, *Forradalom I. m.*, 248.

²⁷ *Uo.*, 311., 320. és több helyen.

²⁸ BEKSICS Gusztáv, *Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés*, Athenaeum, Budapest, 1883². 99. és több helyen.

²⁹ *Uo.*, 81.

írhatja Beksics Gusztáv, hogy az emlékirat a „magyar girondistáknak”³⁰ a történetét dolgozza fel.³¹ Kemény emlékirata Eötvös József kéziratos művével, *Az 1848iki forradalom történetével* állítható párhuzamba. E próbálkozásukhoz képest Eötvös is és Kemény is kísérletet tesznek a forradalom tágabb történeti és eszmetörténeti kontextusban való elhelyezésére. A nagy különbség közöttük többek között abban áll, hogy Kemény szakít a francia narratívával, és a *Forradalom után*-ban nem „írja bele” az újkori forradalmak sorába a magyar 1848/49-et, hanem sokkal inkább a lázadásoknak, társadalmi nyugtalanságoknak az ókortól terjedő sorába illeszti azt.

Kemény az *eszmék* szót nem ’fogalmak’ jelentésben használja, mint Eötvös, akinek államtudományi műve címében jelenik csak meg az „Ideen” kifejezés, egyébként a „Begriffe” szót használja túlnyomó részint az *Uralkodó eszmék*-ben. Kemény mást ért eszméken: általában a forradalom eseménytörténetének és még inkább a forradalomban útjának végéhez érő reformkori magyar politikai élet eseményeinek magyarázatául szolgáló gondolati tartalmakat, a főbb szereplők – köztük természetesen mindenekelőtt Kossuth Lajos – terveit, szándékait, politikai érdekeit, és, végső soron, az eme szándékok mögötti általános politikai képzeteket.

A fentebb említett Eötvös-polémia éle éppen az eszmék fogalmakként való rögzítése ellen irányul, jóllehet a mondat szerkezeti-logikai inkoherenciája (holott Keményben épp a világos magyar mondatban kifejezett pontos gondolatot lehet kortársaihoz képest a legnagyobbra értékelni) mutatja, hogy az Eötvös-polémia nem vett nála határozott irányt, hanem megmaradt az általánosan vett elutasítás talaján. Egy értelme a fentebb idézett mondatnak a francia forradalom eszmekörén belül adható – Békés és Csongrád szociális mozgalmi is azt mutatják meg, hogy a júniusi munkásfelkeléshez hasonlóan az eszmék „önmozgása” azok elsekélyesedéséhez és a „nép” helyett a csöcselék színre lépéséhez vezet.

Az 1849 utáni Eötvös József a tanulságok újragondolásának harmadik fázisában, vagyis az *Uralkodó eszmék* második kötetében a rendszeresség irányába mozdult el kutatásai eredményeinek egy államtudományi traktátusba való rendezése révén, fenntartva mindeközben az első kötetben bevezetett alapfogalmak érvényességét. Kemény harmadik tanulmánya, a *Még egy szó a forradalom után* nem a tárgyalt kérdések további elmélyítésére tesz kísérletet, hanem részben az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egy másik aspektusát, annak nemzetközi környezetét veszi vizsgálat alá. A *Még egy szó*-val tematikusan összefüggő esszék, az ugyancsak 1851-ben keletkezett *A két Wesselényi Miklós* és a *Széchenyi István* pedig, talán jobban igazodva a Világos utáni közelvárásokhoz, a reformkorszak hőseinek a nemzeti panteonba konfliktusoktól mentesebben elhelyezhető portréját festették meg egységesen elegáns ecsetkezeléssel; a forradalom utáni Kemény-írások közül ezek gyakorolták a legnagyobb hatást a nemzeti emlékezetre.

Összegzésképpen elmondhatjuk tehát, hogy Kemény Zsigmond művének tárgyát elsősorban a történelmet alakító személyek képezik – ennyiben nyúl vissza az antik és a reneszánsz kori történetírói hagyományhoz, és választja az oknyomozás (azaz a jelen állapot múltbeli feltételeinek kutatása) helyett a konjekturális vagy filozófiai narratívát. Az oknyomozó történetírás Kemény szerint része annak a racionális beszédmódnak, amely maga is a forradalmi korszak szellemi kísérője vagy velejárója. Emez eljárását összhangba tudja

³⁰ *Uo.*, 150.

³¹ Jóllehet az emlékirat Beksics Gusztáv által közzétett szövege kétes hitelű (vö. SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény Zsigmond I. m.* 260.), a Kemény Zsigmond-i szótárat következetesen „elfranciásító” hamisításnak a szándéka ésszerűen nem tehető fel a sajtó alá rendezőről; így e tekintetben talán nem megalapozatlan vagy félrevezető a Beksics-féle kiadásból következtetéseket levonni.

hozni a politikai képzetek vizsgálatával. Módszere jól látható ugyan, de nem érvényesül következetesen: a *Forradalom után* nem egységes mű, hanem elegyednek vagy inkább egymást váltják benne a műfajok és a szerzői koncepciók.

Kemény Zsigmond felismerte, hogy az európai civilizáció (a „polgárisodás”) diadalmenetét igazoló narratíva összeférhetetlen az eszmetörténész vizsgálódási módszerével. Guizot-ra való hivatkozása ennek megfelelően annak legkiábrándultabb, saját történetfilozófiai álláspontjától a leginkább eltávolodó művére, a *Miért sikerült az angol forradalom?*-ra mutat.³² Továbbá azt is felismerte, hogy az eszmetörténeti perspektíva a vesztés történelmek önvizsgálatának eszköze, amely a vereséghez vezető, vagy ahhoz szellemi kísérőként járuló, kollektív tudatformák feltárását és kritikáját végezheti el. E nézőpontja csak egyetlen 1849 utáni esszéjében, a *Forradalom után*-ban érvényesült, és annak sem az egészében, de így is éppen eléggé felismerhető volt ahhoz, hogy „hírhedt” művét a magyar történeti tudat több mint egy évszázadra szinte egy hangon elutasítsa.

---

³² Vö. KEMÉNY, *I. m.* 331. skk. Kemény Zsigmond Guizot-értelmezéséhez vö. újabban TAKÁTS József, Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma, *Holmi* 24, 2012/10., 1212–1218. 1217–1218.